

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σκοπός τής εργασίας αὐτῆς εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν μνημείων ποῦ ὑπῆρχαν στή θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης, μέ ὅσα στοιχεῖα παρέχουν οἱ δημοσιεύσεις, οἱ φωτογραφίες καί τὰ σχέδια τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν καί ἐρευνῶν καί, ὅπου ἦταν δυνατό, προσωπικῆς παρατηρήσεις¹. Ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κιαγιᾶς ἐξεπόνησε τὰ σχέδια καί συνεργάσθηκε στήν ἐπεξεργασία ὀρισμένων τμημάτων τοῦ κειμένου, συμβάλλοντας ἔτσι οὐσιαστικά στήν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης. Βασικά βοηθήματα στήν ἔρευνα ἦταν οἱ ἐκθέσεις τοῦ Μ. Καλλιγᾶ στά Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπό τὸ 1936 ὡς τὸ 1941², οἱ ἐρευνες τοῦ τότε Ἐφόρου Στ. Πελεκανίδη καί τῆς Φ. Δροσογιάννη στὸ Ἀρχ. Δελτίο τοῦ 1961-62 καί 1963³, καθὼς καί σχέδια ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καί τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης⁴.

Τὰ θεμέλια καί τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀρχιτεκτονημάτων ποῦ διαπιστώθηκαν στίς ἐρευνες μποροῦν γενικὰ νὰ καταταγοῦν σὲ δύο κατηγορίες: Στήν πρώτη περιλαμβάνονται δύο ἰσχυροὶ τοῖχοι, μέ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ποῦ ἀποκαλύφθηκαν σὲ μεγάλο βάθος καί ἡ κορυφή τοῦ θεμελίου τους

1. Ἦδη ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης σὲ συνεργασία μέ τὴν Ἑπιθεώρηση Ἀποκαταστάσεως Σεισμοπαθῶν Βορείου Ἑλλάδος, στά πλαίσια τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ζημιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1978, πραγματοποιεῖ ἀπὸ τὸ 1979 ἐκτεταμένες ἐρευνες, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς θὰ προσκομίσουν νέα στοιχεῖα διαφωτιστικά γιὰ τὰ παλαιότερα κτήρια.

2. Μ. Καλλιγᾶ, Ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκη ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ΠΑΕ 1936, σ. 111-118, ΠΑΕ 1938, σ. 67-71, ΠΑΕ 1939, σ. 73-83, ΠΑΕ 1940, σ. 23-27, καί ΠΑΕ 1941, σ. 42-48.

3. Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 17(1961-62) Β', 253-256. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ΑΔ 18(1963) Β' 2, 235-240. Σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν δίνει ὁ D. Pallas, Les monuments paléochrétiens en Grèce découverts de 1959 à 1973, Rome 1977, σ. 63-65.

4. Εὐχαριστῶ τίς ἐφόρους Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου καί Χρ. Μαυροπούλου-Γσιούμη. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὴν ἔφορο Κλασ. Ἀρχαιοτήτων Κ. Ρωμποπούλου, ποῦ μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ χρησιμοποιήσω ἀδημοσίευστα σχέδια τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας.

βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 5,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας¹. Ἡ δευτέρη κατηγορία περιλαμβάνει ἓνα σύστημα τοίχων μὲ προσανατολισμὸ πρὸς ἀποκλίνει πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τὸν προσανατολισμὸ τῶν προηγουμένων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ βρίσκονται σὲ πολὺ ψηλότερη στάθμη ἀπὸ τοὺς προηγουμένους καὶ ὁ ἄξονάς τους ταυτίζεται μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοὺς δὲν εἶναι σήμερα ὄρατοί, ἡ ἔρευνα βασίστηκε κυρίως στὰ σχέδια καὶ στίς δημοσιεύσεις πρὸς ἀναφέρθηκαν παραπάνω (Σχ. 1)².

Οἱ τοῖχοι τῆς πρώτης ομάδας ἀποτελοῦν λείψανα ἐνὸς μεγάλου ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος. Ἔχουν διαφορετικὴ κατεύθυνση καὶ στάθμη ἀπ' τὰ μεταγενέστερα χριστιανικὰ κτήρια καὶ πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ εὐρήματα γειτονικῶν οἰκοπέδων, ὅπως τὰ λείψανα τοῦ νυμφαίου πρὸς τὸν βορρηνότορον τῆς Ἁγίας Σοφίας³, τὰ ἐρείπια τοῦ λουτροῦ πρὸς τὸν βορρηνότορον τῆς Ἁγίας Σοφίας⁴, ἀλλὰ ἐνδεχόμενα καὶ ἄλλα, ὅπως τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου Ζεῦξιδος καὶ Ἰκτίνου⁵. Γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος τίποτε δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα συγκρότημα θερμῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο, ἀνάμεσα περίπου στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ νυμφαῖο, λειτουργοῦσε ὡς τὴν πυρκαγιά τοῦ 1918 ἓνα τούρκικο λουτρό (Ἁγία Σοφιά χαμάμ).

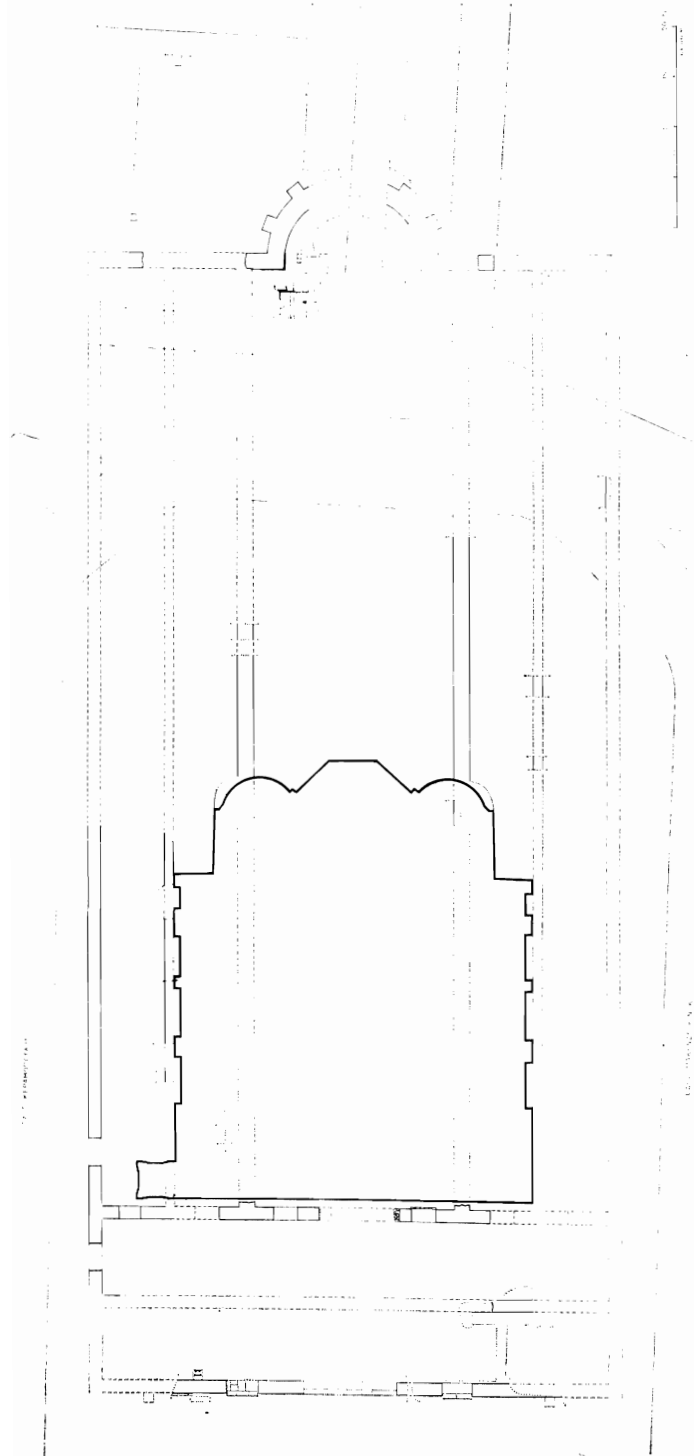
1. Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὁ.π., σ. 235. Στὸ ἐξῆς τὰ ὑψόμετρα θὰ μετροῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

2. Στὸ σχέδιο πρὸς παρατίθεται, ἡ συνεχὴς παχιά γραμμὴ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ τομὴ σὲ ἐνιαῖο ὕψος, ἀλλὰ μόνο διαπιστωμένη κατασκευὴ, ἀντίθετα μὲ τὴ διακεκομμένη, πρὸς ἀντιπροσωπεύει πιθανὲς σχεδιαστικὲς συμπληρώσεις. Στὸ σχέδιο συμπληρώνεται ἐπίσης τὸ περίγραμμα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ μὲ συνεχὴ παχιά γραμμὴ καὶ οἱ σύγχρονες πολεοδομικὲς γραμμὲς μὲ συνεχὴ λεπτὴ γραμμὴ. Γιὰ μεγαλύτερη εὐκρίνεια δὲν σημειώνονται στὸ σχέδιο τὰ ἴχνη τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων· δὲν σημειώνονται ἐπίσης τὰ λείψανα ἀπὸ διάφορα οἰκοδομήματα πρὸς σχετίζονται μὲ τὸ σύγχρονο ναὸ καὶ βρίσκονται κυρίως στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ μία στοὰ πρὸς ἀπολήγει ἀνατολικά σὲ ἀψίδα κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Ἁγίας Σοφίας (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πελεκανίδη ὡς «βασιλική»): Μ. Κ α λ λ ι γ ἄ, ὁ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 68 κ.έ., καὶ Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, ὁ.π., σ. 256, σχέδ. 2, καθὼς καὶ γιὰ ἓνα μικρὸ παρεκκλήσι ΒΔ τῆς Ἁγίας Σοφίας, προσκολλημένο στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ σημερινοῦ περιβόλου: Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὁ.π., σ. 236.

3. Ἐλάχιστες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ δίνονται στὸ BCH 46(1922) 527, εἰκ. 12.

4. Κ. Ρ ω μ ι ο π ο ῦ λ ο υ, Ἁρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 29(1973-74) Β' 3, 678-681, σχέδ. 3-4.

5. Α. Β α β ρ ἰ τ σ α, Ἁρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 25 (1970) Β' 2, 366 κ.έ.

Σχ. 1. Τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας

Μέρος μόνον ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος κατέλαβε ἕνας παλαιοχριστιανικὸς ναὸς, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ προσανατολισμὸς του καὶ ἡ ἀψίδα στὴν ἀνατ. πλευρά. Τὸ κτήριο ἔχει μορφή ἐπιμήκους παραλληλογράμμου καὶ ἀπολήγει ἀνατολικά σὲ προεξέχουσα ἀψίδα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἡ περιγραφή τῶν ἐπιμέρους τμημάτων τοῦ ναοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς καὶ ἡ σχεδιαστικὴ του ἀποκατάσταση, βασίστηκαν στὰ ὑπάρχοντα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καὶ σὲ πιθανὲς σχεδιαστικὲς συμπληρώσεις. Οἱ συμπληρώσεις αὐτὲς προϋποθέτουν κυρίως τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ κτήριο κτίστηκε μὲ βάση ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ βρίσκονται σὲ κανονικὲς ἀναλογίες μεταξύ τους, τὰ κυριότερα μεγέθη ἐκφράζονται σὲ κανονικὰ πολλαπλάσια τοῦ βυζαντινοῦ ποδιοῦ, τὰ ἀνοίγματα καὶ οἱ τοῖχοι ἔχουν σταθερὰ μεγέθη καὶ στὰ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀκολουθεῖται κατὰ κανόνα ἡ ἀρχὴ τῆς συμμετρίας¹.

Ἡ ἀψίδα²: Σχηματίζεται ἀπὸ τμήμα κύκλου ἐλάχιστα μεγαλύτερο τῆς ἡμιπεριφερείας μὲ ἀπευθυσμένες ἀπολήξεις. Τὸ πάχος τοῦ καμπύλου τοῖχου εἶναι 1,70 μ. καὶ στὸ θεμέλιο 1,90 μ. Στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀψίδας καὶ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις 2 μ. περίπου μεταξύ τους διαμορφώνονται 6 ἀντηρίδες ὀρθογωνίου διατομῆς 1,50 × 1,00 μ. περίπου. Ἐξωτερικὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀψίδας περιτρέχει κτιστὴ ἀποχετευτικὴ αὐλάκα, σὲ ἀπόσταση περίπου 1 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο³. Τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς ἀποχετευτικῆς κατασκευῆς εἶναι 0,50 μ., ἐνῶ τὸ καθαυτὸ πλάτος τῆς αὐλάκας 0,23 μ. Ἡ τοιχοδομία τῆς ἀψίδας εἶναι παρόμοια μὲ τὴν τοιχοδομία τοῦ ὑπόλοιπου κτηρίου, μόνον ποὺ ἐδῶ γιὰ στατικούς λόγους χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ἐγγώνιοι λίθοι ἀπὸ δεύτερη χρῆση⁴. Ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπενδεδυμένοι μὲ ὀρθομαρμάρωση. Σὲ ἀπόσταση 2,25 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατ. τοῖχο καὶ περίπου 18 μ. νότια ἀπὸ τὸ βόρ. τοῖχο τοῦ ναοῦ, μέσα στὸ χῶρο τοῦ πρεσβυτερίου, ἀποκαλύφθηκε κτιστὴ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ ποὺ προσιδιάζει σὲ ἔδρανα πρεσβυτέρων⁵. Οἱ πέντε βαθμίδες τῆς εἶχαν μαρμάρινη ἐπέν-

1. Βλ. παρακ. σ. 212.

2. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀψίδα γενικά: Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η , ὅ.π., σ. 256. Ἐπίσης Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η , ὅ.π., σ. 238 κ.έ. Σήμερα τὰ εἱρεπια τῆς ἀψίδας διατηροῦνται στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ ὑπόγειο.

3. Σύμφωνα μὲ σκίτσο τοῦ τότε ἐφόρου Ἄ. Ξυγγόπουλου, σήμερα στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η , ὅ.π., πίν. 311α, καὶ Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η , ὅ.π., πίν. 268α.

5. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η , ὅ.π., σ. 256, πίν. 311β καὶ σχέδ. 3.

δυση· τὸ ὕψος (ρίχτι) καὶ τὸ πάτωμα τῶν βαθμίδων μετροῦν περίπου 0,30 μ.¹. Ἡ ὄλη κατασκευή ἦταν ἐπενδεδυμένη με ὀρθομαρμάρωση καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 1,12 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ βήματος. Ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ στὸν τοῖχο διατηρήθηκε ἓνα τμήμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν σπαράγματα ψηφιδωτοῦ καὶ τοιχογραφιῶν ποὺ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῆς κόγχης. Τὸ γεγονός ὅτι αὐτά, ὅπως καὶ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα, χρονολογοῦνται στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, καθὼς καὶ τὸ ὅτι παλαιохριστιανικὰ γλυπτὰ βρέθηκαν ἐνδομημένα στὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας², ἐνισχύουν τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ χῶρος τῆς ἀψίδας λειτουργοῦσε με κάποιον τρόπο καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἴδρυση στὴ θέση του τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ὁ κυρίως ναός: Τμήματα τοῦ ἀνατ. τοίχου, πάχους 1,60 μ., ἀποκαλύφθηκαν βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τὴν κόγχη³. Μεγάλα τμήματα τοῦ βόρ. καὶ τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι σήμερα ὄρατά· ὁ βόρ. τοίχος ἔχει πάχος 1,28 μ., ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ μήκος περίπου 50 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος μέχρι 2,20 μ.⁴. Ὡστόσο τὰ ἀνώτερα τμήματα τῆς τοιχοποιίας του ἔχουν συμπληρωθεῖ σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους καὶ ὁ ἴδιος τοίχος χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ὡς βόρειος ἐξωτερικὸς τοίχος τῆς μονόχωρης «βασιλικῆς» ποὺ ἦταν προσκολλημένη στὸ βόρειο κλίτος τῆς Ἁγίας Σοφίας⁵. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑπερυψωμένου τουρκικοῦ προστώου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀποκαλύφθηκε ὁ δυτ. τοίχος τοῦ ναοῦ, μόλις 0,70 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας. Τὸ πάχος του εἶναι 1,28 μ.· σήμερα εἶναι ὄρατὸς σὲ μήκος περίπου 31,27 μ. καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 0,60 μ. πάνω ἀπ' τὴ

1. Σύμφωνα με σχέδιο τῆς Ἐφορείας Βυζ. Ἀρχαιοτήτων. Ἡ Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 239, ἀναφέρει ὕψος καὶ πάτημα τῶν βαθμίδων 0,19 μ. καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη (ὀ.π., σ. 204, σημ. 5) γιὰ τὸν προορισμὸ τους.

2. Πρόκειται γιὰ ἓναν πεσσίτικο ἀπὸ φράγμα πρεσβυτερίου. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 239.

3. Τμήμα τοῦ βόρ. σκέλους ἀποκαλύφθηκε στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Βλ. σχετ. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 237, σχέδ. 1. Τμήμα τοῦ νότ. σκέλους εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ ἀπέναντι οἰκοπέδου Πρίγκ. Νικολάου 2, σύμφωνα με σχεδιάγραμμα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Ὁ.π., σ. 236.

5. Βλ. παραπ. σ. 202, σημ. 2. Ἀντίθετα με τὴν ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη, φαίνεται ὅτι ἡ «βασιλική» κατασκευάστηκε ἐξαρχῆς ὡς πρόσκτισμα-στοὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Οἱ συμπληρώσεις τοῦ τοίχου καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ἀψίδας μαρτυροῦν τὴ συνεχὴ χρῆση τοῦ χῶρου ὡς τοῦ παλαιολόγειου χρόνου. Βλ. σχετ. Μ. Καλλιγὰ, ὀ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 69 κ.έ. Ἀνάλογα ἴχνη μεταγενέστερων συμπληρώσεων παρουσιάζει ὁ γειτονικὸς βόρειος τοίχος τοῦ νάρθηκα.

στάθμη τοῦ θεμελίου. Ὁ νότ. τοῖχος τοῦ ναοῦ δὲν ἀποκαλύφθηκε ποτὲ σ' ὄλο του τὸ πάχος· ἓνα μικρὸ τμήμα ὅμως τῆς ἐσωτερικῆς —βόρειας— ὄψης του ἀποκαλύφθηκε σὲ μιὰ ἐρευνητικὴ τομῆ τοῦ Μ. Καλλιγᾶ¹.

Τὸ παραλληλόγραμμο τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικᾶ κατὰ μῆκος σὲ πέντε κλίτη μὲ τέσσερις στυλοβάτες ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαπιστώθηκαν τμήματα τῶν θεμελιώσεων, πού ἔχουν τὴ μορφή συνεχῶν τοίχων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ ἀπέληγαν στὸν ἀνατολικό. Στὸ ὄρατὸ τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου διακρίνονται οἱ ἀρχές τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους· ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπίσης οἱ ἀπολήξεις τῶν θεμελιῶν τῶν δύο βόρειων στυλοβατῶν στὸ σημεῖο ὅπου συναντῶνται μὲ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ ναοῦ². Τὰ πάχη τῶν θεμελιῶν τῶν στυλοβατῶν εἶναι 1,60 μ. γιὰ τοὺς μεσαίους καὶ 1,10 μ. γιὰ τοὺς πλαγίους. Τὸ πάχος τοῦ θεμελίου τῶν τελευταίων μειώνεται στὸ ἀνώτερο τμήμα του σὲ 0,95 μ. Τὸ καθαρὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι 6,30 μ. περίπου καὶ τὸ καθαρὸ πλάτος τοῦ μεσαίου εἶναι 19,95 μ.

Ὁ κυρίως ναὸς ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ νάρθηκα μὲ τέσσερα ἀνοίγματα πλ. 2,20-2,30 μ., τοποθετημένα ἀξονικᾶ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ κλίτος ἀντιστοιχοῦσαν τρία ἀνοίγματα³: ἓνα στὸ κέντρο πλ. 4,50 μ. καὶ δύο στενότερα πλ. 2,40 μ. ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ.

Νάρθηκας: Ὁ νάρθηκας ἔχει τὴ μορφή ἑνὸς στενομήκους ἐνιαίου χώρου, πού καταλαμβάνει ὄλο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 7,10 × 50,05 μ. Ὁρίζεται πρὸς Β ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ βόρ. τοίχου τοῦ ναοῦ, πρὸς Ν πιθανότατα ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ νότ. τοίχου⁴, πρὸς Α ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ πρὸς Δ ἀπὸ ἓναν παράλληλο πρὸς τὸν προηγούμενο τοῖχο, πού χωρίζει τὸ νάρθηκα ἀπὸ ἓνα δεῦτερο ἐπίσης στενομήκη χῶρο, πού διαμορφώνεται στὰ δυτικά του. Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ χῶρο μὲ ἓνα ἄνοιγμα πλ. 2,60 μ. στὸ μέσο τοῦ βόρειου

1. Μ. Καλλιγᾶ, ὁ.π., ΠΑΕ 1939, σ. 78 καὶ εἰκ. 2-3. Στὴν ἴδια τομῆ ἀποκαλύφθηκαν ἴχνη τριῶν ἐπαλλήλων δαπέδων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνάτερο, μὲ μαρμάρινες πλάκες, ἴσως ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ναοῦ. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου παραστάθηκε στὸ σχέδιο ἴσο πρὸς τὸ πάχος τοῦ βόρειου τοίχου.

2. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 240. Ὁ Καλλιγᾶς εἶχε ἐπίσης ἀποκαλύψει μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας τμήματα τῶν παρεῶν τῶν δύο κεντρ. στυλοβατῶν τοῦ ναοῦ: ὁ.π., ΠΑΕ 1936, εἰκ. 1.

3. Προφανῶς ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου πλάτους τοῦ μεσαίου κλίτους. Βλ. πρόχειρα Α. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, I, σ. 148. Στὸ δυτ. τμήμα τοῦ βόρ. τοίχου διαμορφώνεται ἓνα ἄνοιγμα, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἄνοιγμα τῆς Ἁγ. Σοφίας, τὸ ὁποῖο ἴσως δὲν ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ.

4. Τὸ ὄριο τοῦ νάρθηκα πρὸς Ν δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἀνασκαφικᾶ.

τοίχου¹· ανάλογο άνοιγμα ίσως υπήρχε και στο μέσο του νότ. τοίχου. 'Ο βόρ. τοίχος και ή ΒΔ γωνία, καθώς και ένα τμήμα μήκους 4 μ. από τὸ δυτ. τοίχο τὸν νάρθηκα, έχουν διαπιστωθεῖ ἀνασκαφικά². Δὲν έχουν διαπιστωθεῖ και δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπολογιστοῦν τὰ ἀνοίγματα πὸν πρέπει νὰ εἶχε ὁ δυτ. τοίχος. Τὸ δάπεδο τὸν νάρθηκα καλυπτόταν μὲ ὀρθογώνιες μαρμάρινες πλάκες³.

«Ἐξωνάρθηκα»: Δυτικὰ τὸν νάρθηκα σχηματίζεται ἕνας ἄλλος χῶρος ἐσωτερικοῦ πλάτους 6,90 μ. ἀπὸ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε μόνον ἕνα μεγάλο μέρος τὸν δυτ. τοίχου. 'Ο τοίχος αὐτὸς στὸ ἀνασκαμμένο τμήμα του⁴ διατρυπᾶται ἀπὸ τρία ἀνοίγματα: Ἐνα στὸν ἄξονα τὸν κτηρίου, πλ. 9,20 μ., και δυὸ ἄλλα, πλ. 3 μ., ἐκατέρωθεν τὸν κεντρικοῦ, σὲ ἀποστάσεις 4,50 μ. ἀπὸ αὐτό. Τὸ κεντρικὸ ἀνοιγμα διαιρεῖται σὲ τρία ἴσα μέρη, πλ. 2,40 μ. τὸ καθένα, μὲ δυὸ μαρμάρινους πεσσούς, πὸν έχουν διαστάσεις βάσεως 1 × 1,30 μ. Τὰ κατώφλια τὸν κεντρικοῦ ἀνοίγματος ἀποτελοῦνται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες σὲ δεύτερη χρῆση⁵ και δὲν παρουσιάζουν ἴχνη τὸν τῶν γιὰ θυρόφυλλα⁶. Τὰ κατώφλια τὸν δυὸ πλάγιων ἀνοιγμάτων δὲν σῶθηκαν ἀκέραια, φαίνεται ὅμως ὅτι ἦταν παρόμοια μὲ τὰ κατώφλια τὸν κεντρικοῦ. Οἱ παραστάδες τὸν ἀνοιγμάτων ἦταν ἐπενδεδυμένες μὲ ὀρθομαρμάρωση⁷. Στὸ ἐσωτερικὸ τὸν χώρου και σὲ ἐπαφή μὲ τὸν δυτ. τοίχο, σὲ ἀπόσταση 2,40 μ. βόρεια ἀπὸ τὸν βόρ. ἀνοιγμα, ἀποκαλύφθηκε τετράγωνη βάση μαρμάρινης παραστάδας διαστ. 1 × 1 μ. περίπου⁸. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως ὑπάρχει τὸν τῶν γιὰ μολυβδοχόηση, πράγμα πὸν σημαίνει ὅτι και ὁ κορμὸς τῆς παραστάδας ἦταν ἐπίσης μαρμάρινος. Στὸ νότιο τμήμα τὸν χώρου ἀποκαλύφθηκε ἕνα «γαμματοειδὲς» θεμέλιο πὸν δὲν συνδέεται μὲ τὸν τοίχους πὸν ὀρίζουν τὸν χῶρον· τὸν μακρὸν σκέλος τὸν θεμελίου αὐτοῦ ἔχει πᾶχος 1 μ. και τέμνει ἐγκάρσια τὸν χῶρον σὲ ὄλο τὸν πλάτος του, ἐνῶ τὸν βραχὺ σκέλος, μήκ. 3,50 μ. και πᾶχ. 1,24 μ.⁹, προχωρεῖ πρὸς Β σὲ ἐπαφή μὲ τὸν ἀνατ. τοίχο τὸν χώρου.

1. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 236.

2. 'Ο.π. Ἐπίσης Μ. Καλλιγᾶ, ὀ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24 και εἰκ. 1-2.

3. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 236.

4. Μ. Καλλιγᾶ, ὀ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24, και ΠΑΕ 1941, σ. 45-46. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 238 και σχῆδ. 1.

5. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς ἀποτελοῦσαν τὰ ἴδια τὰ κατώφλια και ὄχι τὴν ὑποδομὴ τους: στὸν βόρ. πλάγιο ἀνοιγμα, ἡ ὀρθομαρμάρωση τῆς παραστάδας (βλ. παρακ., σμ. 7 τῆς ἴδιας σελ.), πατεῖ ἀκριβῶς ἐπάνω στὶς πλάκες.

6. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 238.

7. Μ. Καλλιγᾶς, ὀ.π., ΠΑΕ 1941, σ. 45 και εἰκ. 6.

8. 'Ο.π., σ. 46, εἰκ. 6 και 7.

9. 'Ο.π., ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1 και 2.

Ἡ λειτουργία του δὲν εἶναι προφανής, εἶναι πιθανότατα μεταγενέστερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοίχους καὶ ἴσως ἔχει σχέση με τὸ νεότερο ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτ. ὄψη του, ἀποκαλύφθηκε τετράγωνο πλινθόκτιστο θεμέλιο παραστάδας, διαστ. $0,96 \times 0,96$ μ.¹, ποὺ ἀπέχει 5,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειά τῆς προέκτασης τοῦ νότ. τοίχου τοῦ ναοῦ. Ὁ προορισμὸς τοῦ θεμελίου αὐτοῦ δὲν εἶναι βέβαιος, σχετίζεται ὅμως με τὴ γενικότερη διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ καὶ ἀνέκαθεν λειτουργοῦσε ὡς αὐλὴ τοῦ ναοῦ. Στὸ χῶρο τῆς αὐλῆς καὶ κοντὰ στὸ δυτ. τοῖχο ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἴχνη δαπέδων ψηφιδωτοῦ καὶ πλακοστρώτου². Μιὰ ἐνδειξη γιὰ τὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς αὐλῆς δίνει ἡ ὑπαρξὴ τῆς πλινθόκτιστης παραστάδας. Ἐάν υποθέσουμε ὅτι οἱ βόρ. καὶ νότ. ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ προεκτεινόμενοι πρὸς δυσμὰς σχημάτιζαν τὴν αὐλὴ, τότε ἡ παραστάδα, μαζὶ με ἀντίστοιχη ποὺ ἴσως ὑπῆρχε στὸ βόρ. τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου, δεχόταν τὶς ἀπολήξεις κιονοστοιχιῶν ἢ πεσοστοιχιῶν ἀπὸ πλάγιες στοᾶς με ἐσωτερικὸ πλάτος 5,50 μ.³. Σύμφωνα με τὴν ὑπόθεση αὐτή, ὁ χῶρος τοῦ «ἐξωνάρθηκα» μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς εἶδος ἀνατολικῆς στοᾶς αἰθρίου⁴ ἢ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου ποὺ ἔβλεπε στὴν αὐλὴ διαμορφώνονται ἀνοίγματα χωρὶς θυρόφυλλα. Τὸ δυτ. ὄριο τοῦ αἰθρίου-αὐλῆς στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια δὲν εἶναι γνωστὸ, εἶναι ὅμως λογικὸ ὅτι συνέπιπτε περίπου με τὸ δυτ. ὄριο τοῦ αἰθρίου τῆς νεότερης Ἁγίας Σοφίας. Τὸ ὄριο αὐτὸ δίνεται ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ, ποὺ σωζόταν σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση καὶ μετὰ τὸ 1890⁴. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ ὄριο αὐτὸ σύμφωνα με τὴ χάραξη τοῦ κάθετου δρόμου (cardo), στὴ θέση περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίας Σοφίας, ποὺ συναντοῦσε τὴ Λεωφόρο, περνοῦσε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Ἀχειροποίητο καὶ συνεχιζόταν ὡς τὸ ὕψος περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς⁵. Σύμφωνα μ'

1. Ὁ.π., σ. 24 καὶ εἰκ. 1.

2. Ὁ.π., εἰκ. 1. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 238.

3. Ἀντένδειξη στὴν ὑπόθεση τῆς πλάγιας στοᾶς ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θεμέλιο τῆς παραστάδας δὲν συνδέεται με ὑποθεμελίωση στυλοβάτη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Καλλιγᾶς, ὁ.π., σ. 24, υποθέτει ὅτι τὸ θεμέλιο σχετίζεται με διακοσμητικὴ πρόσοψη τοῦ κτηρίου.

4. Ὁ J. Strzygowski, *Der Dom zu Aachen*, Leipzig 1904, σ. 72 καὶ εἰκ. 42, παραθέτει σὲ σχέδιο τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅπου σημειώνονται ἐκατέρωθεν τοῦ προπύλου τμήματα ἐνὸς μακροῦ τοίχου, πιθανῶς τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ περιβόλου. Γιὰ τὴν παραπομπὴ εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο-ἀρχιτέκτονα Γ. Βελένη. Ὁ ἴδιος τοίχος εἰκονίζεται στὸ βιβλίον τοῦ O. Wulff, *Die Koimesis Kirche in Nicäa*, Strassburg 1903, εἰκ. 9, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς φωτογραφίας.

5. Τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ὁδοῦ (cardo maximus) δέχεται καὶ ὁ M. Vickers, *Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki*, «Ἀρχαία Μακεδονία,

α

β

γ

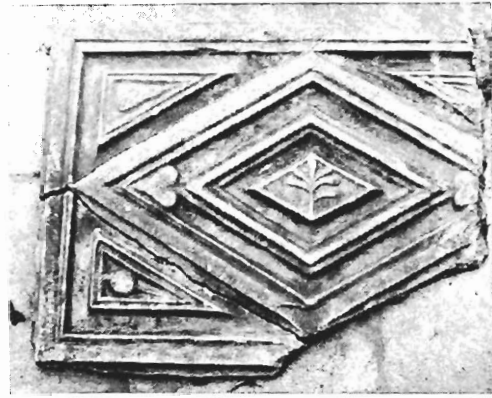

δ

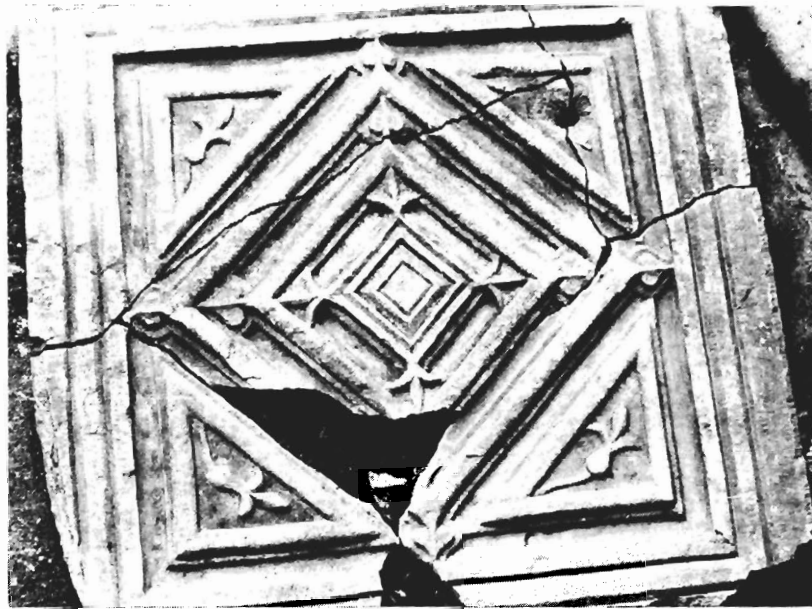
*Τμήματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκεφάλων με συμφυῆς ἐπιθήμα
τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας*

α

β

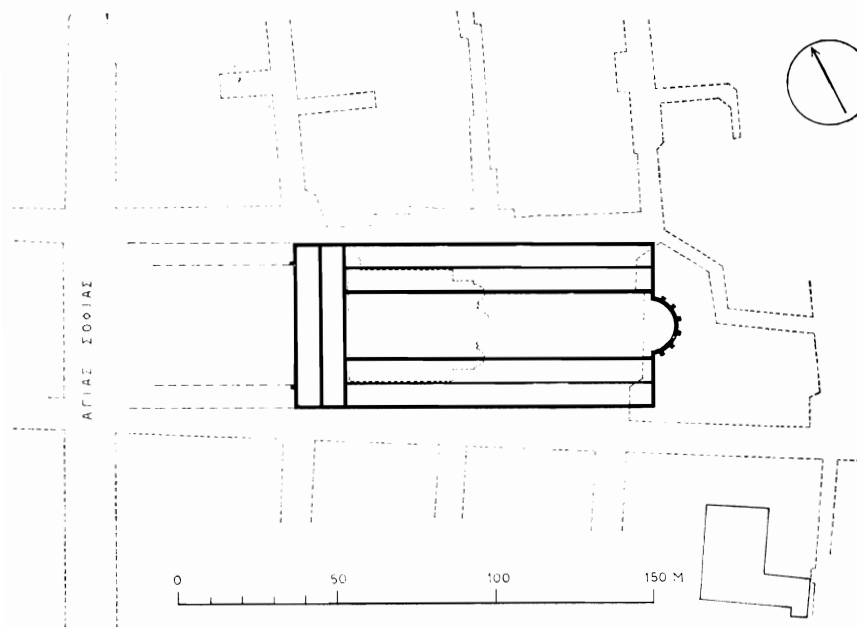

γ

α. Τμήμα ιωνικοῦ κιονοκράνου τοῦ ὑπερώου τῆς Ἁγίας Σοφίας
β-γ. Πλάκες θωρακίων πὸν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὸ δάπεδο τῆς Ἁγίας Σοφίας

αυτά, τὸ μῆκος τοῦ αἰθρίου τοῦ ναοῦ ἦταν περίπου 54 μ. καὶ τὸ πλάτος του, ἂν τὸ δεχθοῦμε ἰσοπλατῆς μὲ τὸ ναό, περίπου 53 μ.¹ (σχ. 2).

Θεμελίωση: Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ναοῦ εἶναι κτισμένο πάνω σ' ἓνα μεγάλο ἄνδηρο ποῦ εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο γιὰ νὰ περιλαμβάνει τὸ συγκρότημα τῶν θερμῶν. Ἡ στάθμη τοῦ ἀνδῆρου αὐτοῦ ὑψώθηκε στὴ χριστιανικὴ περίοδο κατὰ 2,75 μ. περίπου². Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέβαλε τὴ θεμελίωση τοῦ

Σχ 1

Σχ. 2. Σχεδιάγραμμα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ μέσα στὸν πολεοδομικὸ κἀνναβο τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν τὸ 1917

Α' Διεθνῆς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26 ἕως 29-8-1968», Θεσσαλονίκη 1970, σ. 239-251, εἰκ. 3. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ ἴδιος δρόμος λειτουργοῦσε καὶ στὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

1. Ἦδη ὁ Μ. Καλλιγᾶς, στὸ βιβλίον του, *Die Hagia Sophia von Thessalonike*, Würzburg 1935, σ. 2, δέχεται τὸ πλάτος τοῦ αἰθρίου τῆς Ἁγίας Σοφίας περίπου 52 μ., χωρὶς νὰ διευκρινίζει πῶς φτάνει στὸ συμπέρασμα αὐτό.

2. Βλ. παραπ., σ. 202, σημ. 1. Ὁ λόγος ποῦ ἀνυψώθηκε τόσο τὸ ἔδαφος δὲν εἶναι γνωστός· ἴσως τὸ ρωμαϊκὸ ἄνδηρο δὲν βρισκόταν σὲ ἐνιαία στάθμη, ποῦ ἦταν ὁμως ἀπαραίτητη γιὰ τὸ χριστιανικὸ ναό.

ναοῦ σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλο βάθος, ποὺ φθάνει τὰ 6,30 μ. περίπου κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου, δηλαδή σὲ ὑψόμετρο 2-2,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Τὸ ὑψόμετρο αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ πιθανῶς στὴ στάθμη τοῦ παρθένου ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτό. Τὰ θεμέλια εἶναι κτισμένα μὲ ἀργολιθοδομή, μὲ σπάνια χρῆση σποραδικῶν πλίνθων, χωρὶς ἐπίχρισμα. Ἡ τοιχοδομία τους ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ θεμελίου ὡς τὴ στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, γιατί τὸ χρῆσιμο τῶν θεμελίων τοίχων προηγήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καὶ τὴν ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου. Κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη αὐτὴ ὡς τὴ βάση τους τὰ θεμέλια ἔχουν χτισθεῖ σὲ λάκκο. Οἱ τοῖχοι τῶν θεμελίων στὴν ἐπαφὴ τους μὲ τὸ ἔδαφος διαπλατύνονται σχηματίζοντας εἶδος πέλματος· μερικές φορές ἡ διαπλάτυνση αὐτὴ εἶναι βαθμιδωτή. Στὶς διάφορες ἀνασκαφικὲς τομὲς ἐρευνήθηκαν τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τῶν τεσσάρων κιονοστοιχιῶν, τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκα. Τὸ θεμέλιο τοῦ βόρ. πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε στὸ σημεῖο ὅπου συναντιέται μὲ τὸ βόρ. μακρὸ ρωμαϊκὸ τοῖχο¹. Τὸ θεμέλιο ἔχει πάχος 1,10 μ. στὴν κορυφὴ του καὶ σώζεται (σύμφωνα μὲ τὶς μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ) σὲ ὑψόμ. 7,60 μ. περίπου². Πάνω στὸ θεμέλιο αὐτὸ ἐδράζεται ὁ βόρ. ἐξωτερικὸς τοῖχος ἐνὸς πολὺ μεταγενέστερου προσκτίσματος-παρεκκλησίου, ποὺ ἦταν προσκολλημένο στὸ βόρ. τοῖχο τῆς πρόθεσης τῆς Ἁγίας Σοφίας³. Τὸ θεμέλιο τοῦ νότιου πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε σὲ μιὰ τομὴ ποὺ ἐγινε ἐξω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς Ἁγ. Σοφίας, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου παραθύρου ἀνατολικά ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο⁴. Ἀποκαλύφθηκε τὸ θεμέλιο τοῦ στυλοβάτη σὲ ὑψόμ. περίπου 6,70 μ.· τὸ πάχος τοῦ θεμελίου στὴν κορυφὴ του εἶναι 1,05 μ. Τὸ θεμέλιο στὴν ἔδρασή του παρουσιάζει βαθμιδωτὴ διεύρυνση καὶ βρίσκεται σὲ ὑψόμ. περίπου 2,45 μ. Παρόλο ποὺ τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους ἐρευνήθηκαν σὲ ἄρκετὰ μεγάλο μῆκος, δὲν βρέθηκαν πουθενὰ οἱ μαρμάρινοι λίθοι τοῦ στυλοβάτη. Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ὡς ποῦ ὕψος σώθηκαν τὰ θεμέλια, φαίνεται ὅμως ὅτι σώθηκαν σὲ στάθμη χαμηλότερη ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δα-

1. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 67 καὶ εἰκ. 2. Ὁ Καλλιγᾶς τὸ θεωροῦσε, ὅπως καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, ὡς ἐνισχυτικὸ θεμέλιο τῆς Ἁγίας Σοφίας.

2. Ἀπὸ τὶς μετρήσεις τοῦ Μ. Καλλιγᾶ, ὁ.π., εἰκ. 2, ἐπιβεβαιώνεται μὲ ἐλάχιστη διαφορὰ τὸ ὑψόμετρο τοῦ δαπέδου τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου, ὅπως τὸ μέτρησε ἡ Φ. Δροσογιάνη, ὁ.π., σ. 235.

3. Ὅπως φαίνεται σὲ παλαιότερες φωτογραφίες, Μ. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, πίν. 1, καὶ Ν. Kondakov, Makedonija, St. Petersburg 1908, εἰκ. 31, τὸ κτίσμα αὐτὸ εἶχε κόγχη στὴν ἀνατολικὴ πλευρά.

4. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 70 καὶ εἰκ. 5. Οἱ μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ ἔγιναν ἀπὸ τὴν ποδιὰ τοῦ παραθύρου τῆς Ἁγίας Σοφίας.

πέδου του κλίτους. Ειδικά τὸ θεμέλιο τοῦ νότ. στυλοβάτη ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 23 μ. καὶ βάθος 4 μ. περίπου ἀπὸ τὴν κορυφή του, χωρὶς ν' ἀποκαλυφθεῖ ἢ ἔδρασή του¹.

Ἐπιπλέον, ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δαπέδου τοῦ τουρκικοῦ προστώου ὡς τὴ στάθμη τῆς αὐλῆς τῆς Ἁγ. Σοφίας. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3,50 μ. καὶ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή του². Ἐχει πᾶχος 1,28 μ. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμεν. 5,70 μ. περίπου. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ τελευταίου πρὸς Δ χώρου ἐρευνήθηκε σὲ μεγαλύτερο μῆκος. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμεν. περίπου 8,75 μ. καὶ τὸ θεμέλιό του ἀποκαλύφθηκε μέχρι τὴ στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου, δηλαδὴ 5,50 μ. περίπου, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου αὐτοῦ συναντᾷ τὸ ρωμαϊκὸ τοῖχο³. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ὁ παλαιοχριστιανικὸς τοῖχος ὑπερπηδᾷ τὸ ρωμαϊκὸ χωρὶς νὰ τὸν καταστρέφει, μὲ ἓνα τοξωτὸ ἄνοιγμα ἀπὸ δύο σειρὲς πλίνθων. Ἐτσι ὁ παλαιότερος τοῖχος διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸ νεότερο⁴.

Ἡ κατασκευή ἑνὸς τέτοιου μεγάλου κτηρίου, ὅσο ἀπλή κι ἂν ἦταν ἡ μορφή του, ἀπαιτοῦσε ἀσφαλῶς εἰδικὲς γνώσεις καὶ λεπτομερῆ ἀρχιτεκτονικὸ κἀνναβο, τὸ «σκάριφο», ὅπως συνέβαινε στὰ περισσότερα μεγάλα κτήρια τῆς ἐποχῆς⁵. Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὴν κατασκευή τοῦ ναοῦ χρησιμοποιήθηκε ἓνα σταθερὸ μέτρο μήκους καὶ ὅτι τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ παρουσιάζουν μιὰ ἀπλή ἀναλογία μεταξὺ τους. Ὅλα τὰ μεγέθη τοῦ ναοῦ μετριοῦνται σὲ πόδια⁶ στὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἀκριβὲς μῆκος τοῦ ποδιοῦ κυμαίνεται ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο, καὶ ἴσως μὲ τὴν ἐποχὴ, ἀπὸ 30,8 ἐκ. μέχρι 32 ἐκ.⁷ Ἀνάμεσα στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοῦς, ἐκεῖνος μὲ τὸν ὁποῖο διαι-

1. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ΠΑΕ 1939, σ. 73 καὶ 76, εἰκ. 1-2. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ η, ὁ.π., σ. 255-56, παρένθ. σχέδ. 1. Κατὰ τὸν Πελεκανίδη, ὀρισμένες βαθύνσεις στὸ νότιο στυλοβάτη μαρτυροῦν ὑποδοχὲς βάσεων κιόνων. Τρεῖς τέτοιες βαθύνσεις σημειώνονται στὸ σχέδιο: οἱ δύο πρῶτες ἀπέχουν μεταξὺ τους 0,40 μ. καὶ ἡ τρίτη ἀπέχει ἀπ' τὴς ἄλλες 4,40 μ.

2. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ΠΑΕ 1940, σ. 24 καὶ εἰκ. 1-2.

3. Ὁ.π.

4. Ὁ.π. καὶ Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 2. Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρήθηκε στὸ τμήμα τοῦ νότιου κεντρικοῦ στυλοβάτη ποῦ ἐρευνήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν ΥΑΣΒΕ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἐπίσης καὶ στὶς περιπτώσεις, ὅπου οἱ τοῖχοι τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ διέρχονται κάτω ἀπ' τοὺς τοίχους τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας. Βλ. σχετ. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ η, ὁ.π., σ. 233.

5. Πλήθος ἱστορικὲς μαρτυρίες βεβαιώνουν τὴ χρήση τέτοιων «σκαρίφων». Βλ. πρὸχ. Ἁ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, I, σ. 82 καὶ 600.

6. P. A. U n d e r w o o d, Some Principles of Measurement in the Architecture of Justinian, CahArch 3(1948) 64-74. Ἐπίσης E. S c h i l b a c h, Byzantinische Metrologie, HAW 12, Byz. Handbuch 4, München 1970, σ. 15 κ.έ.

7. P. A. U n d e r w o o d, ὁ.π., σ. 65 καὶ 71.

ρούμενες οἱ διαστάσεις τοῦ κτηρίου δίνουν τὰ περισσότερα ἀκριβῆ πηλικά εἶναι ὁ 31,2 ἔκ. Ὅπως φαίνεται στὸν παρακάτω πίνακα, οἱ κυριότερες διαστάσεις τοῦ μνημείου σὲ πόδια εἶναι¹:

Γενικὲς διαστάσεις:

Μῆκος ναοῦ	97 μ. : 0,312=310,89 \simeq 311 π.
Πλάτος ναοῦ	53,05 μ. : 0,312=170,03 \simeq 170 π.
Μῆκος ναοῦ μαζί μὲ τὸ νάρθηκα	01,08 μ. : 0,312=340 π.

Πλάτος κλιτῶν (καθαρό):

Πλάτος μέσου κλίτους	19,95 μ. : 0,312=63,95 \simeq 64 π.
Πλάτος πλαγίων κλιτῶν	6,40 μ. : 0,312=20,51 \simeq 20,5 π.

Ἐκ τῆς σύγκριση τῶν παραπάνω μεγεθῶν προκύπτουν οἱ ἑξῆς λόγοι²: Λόγος μέσου πρὸς πλάγιο κλίτος 3: 1. Λόγος μέσου πρὸς τὰ δύο πλάγια κλίτη μαζί 3 : 2. Λόγος μήκους πρὸς πλάτος τοῦ ναοῦ (τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ ὑπολογίζεται μαζί μὲ τὸ νάρθηκα) 2 : 1.

Πλάτος ναοῦ πρὸς πλάτος μέσου κλίτους (καθαρό πλάτος) 2,5 : 1.

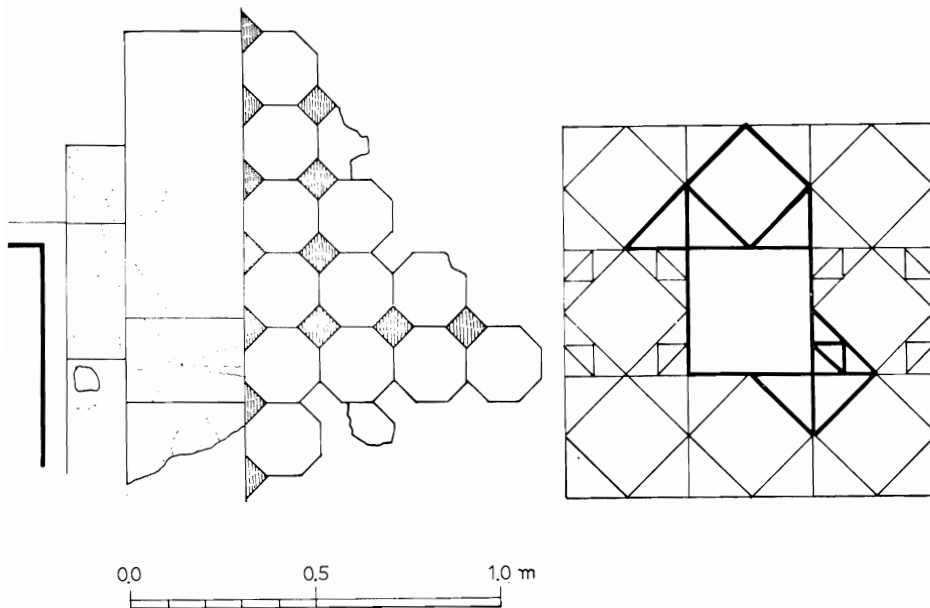
Δάπεδα: Τὸ πρόβλημα τῶν δαπέδων τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στάθμης τους δὲν ἔχει φωτισθεῖ ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τις ὡς τώρα μικρὲς σὲ ἑκταση ἔρευνες, οἱ ὁποῖες κυρίως περιορίστηκαν στὴ διαπίστωση τῶν τοίχων καὶ τῶν θεμελίων τοῦ κτηρίου. Μιὰ πρόσθετη δυσκολία προκύπτει ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ καταστράφηκαν ἢ ἀποξηλώθηκαν σὲ μεγάλη ἑκταση μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτηρίου, καθὼς κι ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὶς στάθμες τῶν δαπέδων τοῦ παλαιότερου ναοῦ καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας εἶναι πολὺ μικρῆ.

Ἐνάμεσα στὸ βόρειο ἔδρανο τοῦ θρόνου τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου ἀπὸ ἔγχρωμο μαρμαρο-

1. Τὰ πάχη τῶν τοίχων καὶ τῶν στυλοβατῶν δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν μὲ ἀκρίβεια, διότι δὲν ὑπάρχουν μετρήσεις στὸ ἴδιο ὕψος καὶ δὲν εἶναι παντοῦ γνωστὴ ἡ στάθμη τῶν δαπέδων. Οἱ διαστάσεις τους ὁμως σὲ πόδια κατὰ προσέγγιση εἶναι οἱ παρακάτω: πάχος πλαγίων στυλοβατῶν 3 π., πάχος ἑξῶτ. τοίχων (ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ) 4 π. καὶ πάχος ἀνατ. τοίχου καὶ κεντρικῶν στυλοβατῶν 5 π.

2. Στὶς συγκρίσεις μεγεθῶν ὑπολογίζονται καὶ τὰ πάχη τῶν στυλοβατῶν, ὡς ἑξῆς: πλάτος πλαγίου κλίτους θεωρεῖται τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἑσωτ. παρειὰ τοῦ ἑξῶτ. τοίχου μέχρι τὸ μέσο τοῦ πλάγιου στυλοβάτη καὶ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πλάγιου μέχρι τὸ μέσο τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Πλάτος τοῦ μέσου κλίτους εἶναι τὸ καθαρό πλάτος, σὺν τὸ πάχος τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Βλ. σχετ. Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, I, σ. 203, σημ. 1.

θέτημα (σχ. 3)¹. Τὸ θέμα, στὴν ἔκταση ποὺ σώθηκε, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐφαπτόμενα πολύχρωμα ἑξάγωνα· ἀνάμεσά τους σχηματίζονται μικρότερα κατὰ κορυφή τετράγωνα. Τὸ κύριο θέμα πλαισιώνεται πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἑδράνου ἀπὸ δύο μαρμάρινες ταινίες. Ἄκριβῶς νότια ἀπὸ τὶς βαθμίδες τοῦ ἑδράνου διαπιστώθηκε ἄλλο δάπεδο ἀπὸ λευκὲς μαρμάρινες πλάκες, πλ.

Σχ. 3. Ἱερό Βῆμα. Τμήμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου

Σχ. 4. Τμήμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους. Σχεδιαστική ἀποκατάσταση

0,50 μ. περίπου καὶ μήκ. ἕως 2 μ. περίπου, παράλληλες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἐνατολικά ἀπ' τὸ πλακόστρωτο καὶ ἐπάνω στὴ νοητὴ γραμμὴ τῆς χορδῆς τῆς κόγχης, ἀποκαλύφθηκε τετράπλευρος χῶρος 2×2,30 μ. περίπου, στρωμένος μὲ ὀπτοπλίνθους, σὲ στάθμη ἄρκετὰ χαμηλότερη ἀπ' τὴν στάθμη τοῦ ὑπόλοιπου χώρου². Ὁ προβληματικὸς αὐτὸς χῶρος ἐρμηνεύθηκε ὡς προθάλαμος εἰσόδου σὲ κάποιο ὑπόγειο κτίσμα κάτω ἀπ' τὸν χῶρο τῆς κόγχης. Ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ Βῆματος γενικὰ δὲν βρίσκεται σὲ ἐνιαία στά-

1. Στ. Πελεκανίδη, ὀ.π., σ. 256, σχέδ. 3 καὶ πίν. 311γ. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 239, πίν. 268γ.

2. Στ. Πελεκανίδη, ὀ.π., σ. 256 καὶ πίν. 311α. Φ. Δροσογιάννη, ὀ.π., σ. 239 καὶ σχέδ. 1.

θμη· τὸ μαρμαροθέτημα ἔχει ὑψόμ. 8,74 μ., τὸ πλακόστρωτο 8,89 μ. καὶ τὸ πλίνθινο δάπεδο 7,93 μ.¹.

Τμήματα δαπέδων ποὺ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ναὸ ἀποκαλύφθηκαν στὸ χῶρο τοῦ κεντρικοῦ καὶ στὸ πρῶτο βόρειο κλίτος². Στὸ μέσο περίπου τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἔγχρωμου μαρμαροθετήματος· τὸ θέμα, στὴν ἔκταση ποὺ σώθηκε, ἀποτελεῖται ἐναλλάξ ἀπὸ ἀπλὰ τετράγωνα καὶ τετράγωνα μέσα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται ἄλλα μικρότερα. Μέσα στὰ τρίγωνα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐγγραφή τῶν τετραγώνων ἐγγράφονται μικρότερα, ἰσόπλευρα ἐπίσης τρίγωνα (σχ. 4). Στὸ χῶρο τοῦ πρώτου πλάγιου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, ἐγκάρσιες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, πλ. 0,60-0,70 μ. καὶ μήκ. 1-1,30 μ. Τὸ ὑψόμ. τοῦ δαπέδου στὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπολογίζεται στὰ 8,25 μ. καὶ στὸ πλάγιο κλίτος στὰ 8,15 μ. περίπου³.

Τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε ἐμπρὸς ἀπ' τὴ βόρεια πλάγια εἴσοδο πρὸς τὸ ναὸ· ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων, 1 × 2 μ. περίπου, τοποθετημένες ἐγκάρσια πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου. Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου αὐτοῦ εἶναι 8,25 μ.⁴. Τμήματα τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου δυτικὰ ἀπ' τὸ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἔρευνες τοῦ Μ. Καλλιγᾶ καὶ τῆς Φ. Δροσογιάννη. Ὁ πρῶτος ἀποκάλυψε ἀμέσως νότια ἀπ' τὸ γαμματοειδὲς θεμέλιο τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου: ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ πλαισίου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ταινίες κάθετες μεταξύ τους, σὲ λευκὸ βάθος⁵. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου, ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν παραστάδα, ἀποκαλύφθηκε τμήμα πλακοστρώτου ἐγκάρσιου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου. Οἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν ὑπολογίζονται σὲ 0,80 × 0,40 μ. περίπου⁶. Τμήμα μαρμάρινου πλακοστρώτου, ὅμοιο μὲ τὸ πλακόστρωτο τοῦ νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης στὸ κέντρο τοῦ ἴδιου χώρου, στὸ ὕψος τοῦ τριπλοῦ ἀνοιγματος καὶ στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα⁷. Ἡ ὑπαρξὴ δύο διαφορετικῶν δαπέδων, μωσαϊκοῦ καὶ πλακοστρώτου, στὸν ἴδιο χῶρο, πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ γαμματοειδὲς θεμέλιο ποὺ περιορίζει

1. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 239.

2. Στ. Πεκκεκανίδη, δ.π., σ. 256 καὶ παρένθ. σχέδ. 1.

3. Ὁ.π., σ. 253 καὶ παρένθ. σχέδ. 1. Τὰ ὑψόμετρα τῶν δαπέδων αὐτῶν ὑπολογίστηκαν μὲ ἀναγωγή τῶν σχετικῶν ὑψομέτρων ποὺ ἀναγράφονται στὸ σχέδιο. Ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἑλλιπῆ, τὰ ὑψόμετρα δίνονται ἐδῶ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

4. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 236.

5. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1.

6. Τοῦ ἴδιου, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 6.

7. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 238. Ἡ Δροσογιάννη ἀναφέρει ὅτι τὸ πλακόστρωτο πλαισίωσιον ζώνη μαρμαροθετήματος πλ. 0,65 μ., χωρὶς νὰ δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ διάκοσμο τῆς ζώνης.

σὲ μιὰ μεταγενέστερη πιθανῶς περίοδο τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ αὐτὴ ἢ μετατροπὴ· μπορεῖ μόνο νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ χώροι δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξακολούθησαν ὕστερα ἀπὸ κάποιες μετασκευές νὰ χρησιμοποιοῦνται, στὰ πρῶτα τουλάχιστο χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας¹. Στὸ χώρο, τέλος, τῆς αὐλῆς ἀποκαλύφθηκε τμῆμα μωσαϊκοῦ δαπέδου ἀπὸ λευκὲς ψηφίδες. Πάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ πατοῦσε μαρμάρινο «περίζωμα» (τοιχοβάτης), πλάτους 0,20 μ. περίπου. Στὸν ἴδιο ἐπίσης χώρο, δυτικὰ ἀπ' τὸ τριπλὸ ἄνοιγμα, ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ κουρασάνι².

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ ὡς τώρα δημοσιευμένο ὑλικό, μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω διαπιστώσεις, σχετικὰ μὲ τὸ ναό: Τὸ μέγεθος τοῦ μνημείου εἶναι ἐντυπωσιακό. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ ἀνασκαμένου κτηρίου, χωρὶς τὴν αὐλὴ, εἶναι 122 μ. Ὁ κυρίως ναὸς χωρὶς τὴν ἀψίδα ἔχει μῆκος 97,1 μ. καὶ πλάτος 53,05 μ.³. Εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους μεγάλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν Ἅγιο Δημήτριο καὶ τὴν Ἀχειροποιητο⁴. Τὸ μόνο ἀναλόγου μεγέθους μνημεῖο στὸ βαλκανικὸν ἄντρο εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεωνίδα στὸ Λέχεια, μὲ μῆκος ναοῦ 99 μ. καὶ μέγιστο πλάτος 45 μ. περίπου⁵.

Ὁ ναὸς ἀνήκει στὸν τύπο τῆς ἐλληνιστικῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς: εἶναι πεντάκλιτος μὲ νάρθηκα καὶ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ὑπάρχει ἐξωνάρθηκας ἢ ἀνατολικὴ στοὰ αἰθρίου. Δυτικὰ ἀπ' τὸ κτήριο ἐκτείνεται αὐλὴ ποὺ εἶχε πιθανῶς πλάγιες στοές. Δεν εἶναι γνωστὸ ἂν διέθετε ἐγκάρσιο κλίτος· τὸ γεγονός ὅτι βρέθηκαν στὸ θεμέλιο τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ ναοῦ οἱ ἀπολήξεις τῶν βορείων στυλοβατῶν, δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ ἀντένδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους⁶.

1. Σελ. 205 καὶ σημ. 5 τῆς σ. 205.

2. Μ. Καλλιγᾶς, ΠΑΕ 1941, σ. 45, καὶ Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 238.

3. Ὁ κυρίως ναὸς μπορεῖ κατὰ τὸ μέγεθος νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης (διαστ. ναοῦ, 124 × 54 μ.). Εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ (μῆκ. 75,50 μ.), ἀπὸ τὶς βασιλικὲς τῆς Ἐφέσου (μῆκ. ἀρχαιότερου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου 76 μ. καὶ τῆς Παναγίας 87 μ.). Εἶναι ἐπίσης μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Α τῶν Φιλίππων (διαστ. ναοῦ 44,70 × 29,30 μ.) καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς Αbova (συνολ. μῆκος 71,5 μ.).

4. Τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου εἶναι περίπου 47 μ. καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου 37,40 μ.

5. Δ. Παλλάα, Ἐνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1961, εἰκ. 1.

6. Σύμφωνα μὲ τὴ Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 240, ὁ ναὸς δὲν εἶχε ἐγκάρσιο κλίτος. Δὲν μποροῦμε ὁμως νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους μὲ βάση καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀπολήξεις τῶν στυλοβατῶν φτάνουν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ, γιὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ναοὺς μὲ ἐγκάρσιο κλίτος. Βλ. σχετ. Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ, I, σ. 177.

Ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ γινόταν μὲ δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη γιὰ τὸ κεντρικὸ καὶ μονόριχτη γιὰ τὰ πλάγια κλίτη· τὰ πάχη τῶν θεμελίων δὲν ἐπιτρέπουν ἄλλο τρόπο στέγασης. Τὰ πάχη αὐτά, συγκρινόμενα μεταξύ τους, μποροῦν ἐπίσης νὰ προσφέρουν μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ: Ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι τὰ πάχη τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ πάχη τῶν θεμελίων τῶν πλαγίων στυλοβατῶν, σημαίνει ὅτι τὰ φορτία τῶν στυλοβατῶν ἦταν μικρότερα καὶ ἐπομένως εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ὑπερῶα πάνω ἀπὸ τὰ δεῦτερα πλάγια κλίτη. Τὸ μεγαλύτερο ἐπίσης πάχος τῶν κεντρικῶν στυλοβατῶν ἀποτελεῖ ἔνδειξη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προηγούμενη ὑπόθεση, ὅτι οἱ κιονοστοιχίες τοῦ μεσαίου κλίτους ἦταν δίτονες—ἐφόσον δεχόμεστε δίτονες κιονοστοιχίες στοὺς πλάγιους στυλοβάτες— καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία τοῦ ὑπερώου ὑπῆρχε ὑψηλὸς συμπαγῆς τοῖχος φωταγωγῶς¹.

Ἡ κυκλική, ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικὰ, κόγχη τοῦ ναοῦ φωτιζόταν ἀπὸ ἓνα πεντάλοβο ἢ πέντε παράθυρα². Ὁ ἀριθμὸς τους προκύπτει ἀπ' τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντηρίδων, ἂν δεχθοῦμε ὅτι μεταξύ τῶν σκελῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τῶν πρώτων ἀπὸ Β καὶ Ν ἀντηρίδων δὲν ὑπῆρχαν παράθυρα.

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η : Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν οἱ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες εἶναι βέβαια ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν ἀσφαλῆ χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Θὰ ἐξετασθοῦν ὅμως ἐδῶ ὅλες οἱ ἐνδείξεις ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ κάποια χρονολογικὰ πλαίσια. Τὰ γενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ναοῦ: μέγεθος, δρομικότητα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικὰ κόγχη, ἀποδίδονται συνήθως στοὺς πρώτους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς. Ὅρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικὰ ὅμως ὀδηγοῦν σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση καὶ συναντιοῦνται κυρίως στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κτηρίου. Ἡ συνύπαρξη νάρθηκα καὶ ἂν. στοῦς συναντᾶται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγορᾶς στὸ Πέργαμο³, στὶς βασιλικὲς Α καὶ «ἐκτὸς τῶν τειχῶν» στοὺς

1. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι βέβαια ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου. Σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια δεδομένα, χωροῦν καὶ ἄλλες λύσεις γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν συνηθίζονται σὲ ναοὺς τοῦ λεγόμενου ἑλληνιστικοῦ τύπου. Σύμφωνα μὲ τὶς λύσεις ποὺ προτάθηκαν παραπάνω, ἡ διαμόρφωση τοῦ ναοῦ παρουσίαζε πολλὰ ἀναλογίες μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

2. Ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κόγχη ἔχουν ἐπίσης ἡ Ἀχειροποίητος, ὁ Ἁγιος Δημήτριος καὶ ἡ Ροτόντα (Ἁγιος Γεώργιος) ἀνάλογα διαμορφώνεται καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ κόγχη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης. Οἱ κόγχες αὐτὲς καλύπτονται ἐξωτερικὰ μὲ ξύλινη κεραμοσκεπὴ στέγη ἡμικωνικῆς μορφῆς. Παράθυρο κόγχης μὲ ἀμφικίονες ἔχει ὁ Ἁγ. Δημήτριος καὶ πιθανὸν ἡ παλαιότερη φάση τῆς κόγχης τῆς Ἀχειροποιήτου.

3. A. C o n z e, *Altertümer von Pergamon*, I₂, σ. 304, εἰκ. 103.

Φιλίππους¹, στή βασιλική Α τῆς Ἀμφιπόλεως², στή βασιλική Γ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν³, στή βασιλική τῆς Βραυρώνας⁴, τῆς Σικυώνας⁵, τοῦ Λεχαίου⁶, Πανόρμου Κρήτης⁷ καί στίς βασιλικές Καμπανόπετρας καί «ἐκτός τῶν τειχῶν» Κουρίου στήν Κύπρο⁸. Ἡ διαμόρφωση τοῦ τελευταίου πρὸς δυσμὰς χώρου, πού ὅπως κι ἂν ὀνομαστεῖ, ἔδινε στό αἶθριο, ὄχι μὲ κιονοστοιχία, ἀλλὰ μὲ συνδυασμὸ ἀπλῶν καί πολλαπλῶν ἐλεύθερων ἀνοιγμάτων, συναντᾶται ἐπίσης στή βασιλική Ὑψηλομετώπου Λέσβου⁹ καί στό Μεριαμλίκ¹⁰. Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν παραδειγμάτων ὅπου συναντοῦνται αὐτὲς οἱ μορφές, τοποθετεῖται στό τέλος τοῦ 5ου καί στὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα¹¹.

Χρονολογικὲς ἐνδείξεις παρέχουν ἐπίσης καί τὰ δάπεδα τοῦ κτηρίου. Ἀπὸ τὰ πλακόστρωτα, ψηφιδωτὰ καί μαρμαροθετήματα πού σχετίζονται μὲ τὸ ναό, μόνο τὰ δύο τμήματα μαρμαροθετημάτων μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς χρονολογικὰ τεκμήρια. Τὸ ἓνα βρίσκεται στό χῶρο τοῦ Βήματος καί ἀποτελεῖται ἀπὸ συναπτόμενα ἐξάγωνα καί μεταξὺ τους μικρότερα κατὰ κορυφή τετράγωνα (σχέδ. 3). Τὸ θέμα εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένο, συνηθίζεται ὁμως περισσότερο σὲ μνημεῖα τῶν τελῶν τοῦ 5ου ἢ ἀρχῶν

1. P. L e m e r l e, *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945, πίν. 15-16, καί Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, ΑΕ 1955, σ. 114 κ.έ.

2. D. P a l l a s, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Rome 1977, σ. 93 κ.έ. (ἀπ' ὅπου στό ἐξῆς οἱ παραπομπές γιὰ τίς νεότερες ἐλληνικὲς ἀνασκαφές).

3. D. P a l l a s, ὁ.π., σ. 45 κ.έ.

4. E. Σ τ ἰ κ α, ΠΑΕ 1951, σ. 53 κ.έ., ΠΑΕ 1952, σ. 73 κ.έ., καί ΠΑΕ 1953, σ. 103-104.

5. D. P a l l a s, ὁ.π., σ. 172 κ.έ.

6. Ὁ.π., σ. 165 κ.έ.

7. Ν. Π λ ἄ τ ω ν ο ς, ΠΑΕ 1943, σ. 112 κ.έ., καί Κ. Κ α λ ο κ ὄ ρ η, ΠΑΕ 1953, σ. 321 κ.έ.

8. D. P a l l a s, σ. 293 κ.έ. (Καμπανόπετρα), καί Α. P a ρ α γ ε ο ρ γ ι ο υ, *The Early Christian Architecture of Cyprus (L'art paléochrétien de Chypre)*, «Chypre dans le monde byzantin, XVe Congrès Int. d'Etudes Byzantines», Athènes 1976, εἰκ. 1 (Κούριο, βασιλικὴ «extra muros»).

9. Ἁ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΕ 1929, σ. 4 κ.έ.

10. E. H e r z f e l d - S. G u y e r, *Meriamlik und Korykos*, MAMA II, Manchester 1930, σ. 47, εἰκ. 46.

11. Μὲ βάση τίς ἀπόψεις τῶν ἀνασκαφῶν, ἐκτός ἀπὸ περιπτώσεις, ὅπως ἡ βασιλικὴ τοῦ Περγάμου, πού χρονολογήθηκε ἀόριστα ἀπὸ τὸν Strzygowski στὸν 4ο αἰώνα, γύρω στὰ 1903, ἡ βασιλικὴ «ἐκτός τῶν τειχῶν» τῶν Φιλίππων, γιὰ τὴν ὁποία ἰσχυρὲς ἐνδείξεις τοποθετοῦν τὴν ὑπάρχουσα ἀρχιτεκτονικὴ μορφή μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., καί ἡ βασιλικὴ τοῦ Πανόρμου, ἡ ὁποία μὲ βάση τὸ γλυπτὸ τῆς διάκοσμο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

βου αἰ.¹. Τὸ δεύτερο βρέθηκε μέσα στὸ μέσο κλίτος καὶ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ὅπως στὸ σχ. 4· δὲν βρῆκα ἀκριβῶς ἀντίστοιχο παράδειγμα, παρουσιάζει ὅμως στενὴ συγγένεια μὲ ἓνα θέμα μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ βασιλικὴ τοῦ Kal'at Sim'ân, ποῦ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ βου αἰ.², καὶ ἓνα θέμα ἀπὸ τὸ νοτ. πτερὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαιού³.

Τέλος, χρονολογικὲς ἐνδείξεις μποροῦν νὰ προσφέρουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ποῦ συνδέονται μὲ τὸ ναό. Στὴν κατηγορία αὐτὴ μποροῦν, πιστεύω, νὰ περιληφθοῦν τὰ κιονόκρανα ποῦ βρίσκονται ἢ βρίσκονταν σὲ δευτέρη χρῆση στὸ νεότερο ναὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας: Ἐδῶ περιλαμβάνονται τὰ κιονόκρανα μὲ ἀνεμιζόμενα φύλλα⁴ καὶ τὰ «τεκτονικά»⁵ κιονόκρανα τοῦ ἰσογείου, τὰ σύνθετα ἰωνικὰ κιονόκρανα ποῦ βρίσκονταν στὸ ὑπερῶ⁶ (πίν. 1α-δ καὶ 2α) καὶ ἀντικαταστάθηκαν γύρω στὰ 1910 μὲ νεωτερικὰ⁷ καί, τέ-

1. Στὴ βασιλικὴ Λόγγου Ἐδέσσης, στὴ βασιλικὴ Ἁγ. Γαβριήλ στὴν Κῶ, στὴ βασιλικὴ τῶν Σόλων καὶ στὴ Μονὴ Ἁγ. Βαρνάβα στὴν Κύπρο. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ ποῦ μοῦ ἔδωσε τίς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς.

2. Βλ. σχετ. R. N a u m a n n, Mosaik- und Marmorplattenböden in Kal'at Sim'ân und Pîrun, AA 57(1942) τ. 19-46, πίν. 9, 20.

3. Δ. Π ἄ λ λ α, Ἐνασκαφαὶ ἐν Λεχαιῶ, ΠΑΕ 1958, πίν. 100 α.

4. Βλ. σχετ. R. K a u t z s c h, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, σ. 141 κ.έ. Ἐπίσης Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 131-143. (Ἀναδημοσίευση ἀπ' τὰ «Μακεδονικὰ» 2, 1941-52, σ. 167-178). Ὁ Kautzsch χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. καὶ ὁ Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η σ τὸ βιβλίο του, ὁ.π., σ. 137, στὶς ἀρχές τοῦ 6ου. Ὁ τελευταῖος μάλιστα πιστεύει ὅτι τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ἔγιναν συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον.

5. K a u t z s c h, ὁ.π., σ. 184 κ.έ. Ἐπίσης Μ. Κ α μ π ο ὄ ρ η, Δύο κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ΕΕΠΣΠΘ Στ' 1 (τμ. ἀρχιτ.) (1973-74) 65-80. Ἡ Καμπούρη συνδέει τὰ δύο κοινόκρανα μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγ. Πολυεύκτου τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ πρωιμότερα· ἐπισημαίνει ἐπίσης (σ. 75) τὴν πιθανότητα νὰ προέρχονται τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸν παλαιότερο ναό. Στὸν 6ο αἰ. χρονολογεῖ ἐπίσης τὰ κιονόκρανα τοῦ ἰσογείου καὶ ὁ O. W u l f f, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg 1903, σ. 47.

6. Ὁ R. K a u t z s c h, ὁ.π., σ. 168, χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα αὐτὰ μεταξὺ 480-520 μ.Χ. καὶ τὰ ἐντάσσει σὲ μιὰ ομάδα μαζί μὲ τὰ ἀμφικιονόκρανα τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου (ὁ.π., ἀριθ. 546, πίν. 33), τὸ κιονόκρανο ποῦ βρίσκεται in situ ἀνατολικὰ τῆς κόγχης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (ὁ.π., ἀριθ. 548, πίν. 34) καὶ τμήματα ἀπὸ δύο κιονόκρανα ἐντοιχισμένα στὴ Μονὴ Λιβὸς τῆς Κωνσταντινούπολης (ὁ.π., ἀριθ. 549, πίν. 34). Ἐνα παρόμοιο κιονόκρανο διακρίνεται ἐπίσης στὸ βιβλίο τοῦ A. G r a b a r, Sculptures byzantines de Constantinople, Paris 1963, πίν. 19,1, στὸ βάθος τῆς εἰκόνας δεξιὰ. Ἐνα ἄλλο δεῖγμα ἀπὸ τὴν Τόμη (Κωνσταντζα), παραθέτει ὁ I. B a r n e a, Les monuments paléochrétiens de Roumanie, Rome 1977, σ. 196, εἰκ. 69,1. Τέλος, συγγενικό, ἀλλὰ σ' ἓνα στάδιο παραπέρα ἐξέλιξης, εἶναι ἓνα κιονόκρανο ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου στὸ Ἐβδομο, τῶρα στὸν κήπο τῆς Ἁγίας Σοφίας Κων/πόλεως. Βλ. σχετ. T. F. M a t t h e w s, The Byzantine Churches of Istanbul, London 1976, πίν. 14,4.

7. Θραύσματα τῶν κιονοκράνων αὐτῶν εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στὴν αὐλὴ τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἀπ' ὅπου συγκεντρώθηκαν καὶ καταλογογραφήθηκαν πρόσφατα, ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Βυζ. Ἀρχαιοτήτων.

λος, τὰ κιονόκρανα πού βρίσκονταν ἤδη σέ δεύτερη χρήση, στό ὑστεροβυζαντινὸ πρόπυλο τῆς Ἁγ. Σοφίας καί τοποθετήθηκαν μετὰ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1890 ἀνὰ δύο στό προστώο καί ἐκατέρωθεν τῆς δυτ. εἰσόδου τοῦ ναοῦ¹. Τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὰ τέλη τοῦ 5ου καί τὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὴν πιθανὴ ἐξαίρεση τῶν κιονοκράνων ἀπὸ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ πρόπυλο. Μιὰ ἄλλη ομάδα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κυρίως θωράκια, πού βρέθηκαν στὶς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν Ἁγ. Σοφία², εἴτε ἀποσπίαστηκαν ἀπὸ τὸ δάπεδό της³, μποροῦν ἐπίσης ν' ἀποδοθοῦν στὸν ἀρχαιότερο ναό. Ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέτασή τους θ' ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη μελέτη· ἐδῶ δειχνονται μόνο μερικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα (πίν. 2, β-γ). Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ παρουσιάζουν ἀναλογίες στό μέγεθος, στὰ διακοσμητικὰ θέματα καί τὴν τεχνικὴ, καί ἀποτελοῦν ἓνα κλειστὸ σύνολο, πού χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν ἴδια περίοδο⁴.

Οἱ περισσότερες ἐνδείξεις ὀδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 5ου καί στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ὅπωςδὴποτε ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁵. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶχε μεγάλο μέγεθος καί παραδοσιακὴ μορφή, δὲν θά' πρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ νωρίτερα καί ἐπισκευάσθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., ὕστερα ἀπὸ κάποια καταστροφὴ⁶.

1. Τὰ ἀδημοσίευστα ὡς τώρα αὐτὰ κιονόκρανα παρουσιάστηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Βελένη σὲ ἀνακοίνωσή του στό 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980. Ὁ Βελένης τὰ χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. καί τὰ ἀποδίδει στό κίβωριο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

2. Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὁ.π., πίν. 269 α, β, γ-δ, καί Θ. Πα ζ α ρ ἄ, Κατάλογος Χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινά» 9(1977) 41, πίν. 6(11α-β) καί σ. 43, πίν. 8(14). Ἐπίσης D. P a l l a s, Les monuments paléochrétiens de la Grèce découverts de 1959 à 1973, εἰκ. 37.

3. Μ. Κ α λ λ ι γ ἄ, ΠΑΕ 1936, σ. 117 κ.έ. Ἐπίσης Χ. Μ α κ α ρ ὄ ν α, «Μακεδονικὰ» 2(1941-52) 606 καί BCH 71-72 (1947-48) 400. Σήμερα τὰ γλυπτὰ αὐτὰ βρίσκονται στὸν περίβολο τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀκέραιες πλάκες θωρακίων πού εἶχαν μεταφερθεῖ στὴ συλλογὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ροτόντας. Στὸν περίβολο ἐπίσης βρίσκονται γλυπτὰ ἀπὸ περισυλλογὴ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ, καθὼς καί γλυπτὰ ἀπ' τὸν ὑπάρχοντα ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας (K a l l i g a s, Die Hagia Sophia von Thessalonike, σ. 47).

4. Ὁ Θ. Πα ζ α ρ ἄ, ὁ.π., χρονολογεῖ τὰ δύο θωράκια στὶς ἀρχές καί στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Στὴν ἴδια περίοδο ἐντάσσονται καί τὰ ἄλλα θωράκια πού κοσμοῦνται μὲ ὁμόκεντρος ρόμβους ἐγγεγραμμένους σὲ τετράγωνα καί φωτικὰ κοσμήματα στὶς γωνίες. Βλ. σχετ. τὴ χρονολογικὴ κατάταξη γιὰ τὰ θωράκια αὐτοῦ τοῦ τύπου πού ἐπιχειρεῖ ὁ Δ. Π ἄ λ α ς (Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ ρόμβου, BCH 74, 1950, 248 κ.έ.).

5. Βλ. παραπάνω, σ. 218, σημ. 4.

6. Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης μαρτυροῦν μιὰ ἐκτεταμένη καταστροφὴ τῆς πόλης, πρὸφανῶς ἀπὸ σεισμούς, στὶς ἀρχές περίπου τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. Βλ. σχετ. Χ. Μ π α κ ι ρ τ ζ ἦ, Παρατηρήσεις ἐπὶ εὐρημάτων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν

Μετά τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ ἰδρύθηκε στὴ θέση του ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἓνα μέρος τοῦ γλυπτοῦ διάκοσμου τοῦ παλαιότερου ναοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικὰ πάρθηκαν ὑπόψη στὴν κατασκευὴ του τὰ θεμέλια τῆς βασιλικῆς (βλ. σχέδ. 1), ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ στήριξή του. Ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ στενότερα ἂν συνδεθεῖ μὲ τὴν ἱστορικὰ μαρτυρημένη καταστροφὴ καὶ ἐπανίδρυση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν 7ο αἰ. μ.Χ.¹ Μιὰ ἔνδειξη ποῦ συνδέει τὰ δύο μνημεῖα εἶναι τὸ κιονόκρανο ἔξω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τὸ ὁποῖο ὁπωσδήποτε εἶναι ὅμοιο μὲ τὰ κιονόκρανα τοῦ ὑπερώου τῆς Ἀφίας Σοφίας². Εἶναι λοιπὸν λογικὴ ἢ ὑπόθεση ὅτι οἱ σεισμοὶ ποῦ συνέβησαν στὸ διάστημα μεταξὺ 630 καὶ 640 μ.Χ. εἶναι ἢ αἰτία γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας³ καὶ συνάμα ἀποτελοῦν *terminus post quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νεότερου ναοῦ ποῦ σώζεται ὡς σήμερα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ

ἀγορὰν τῆς Θεσσαλονίκης, *AE* 1970, σ. 26 κ.έ., καὶ E. Kleinbauer, *Report on the Earthquakes in Thessaloniki*, «*Archaeology*» 31,5(1978)60.

1. Τοὺς σεισμοὺς ποῦ συνέβησαν ἓνα περίπου μῆνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου, τίς καταστροφές ποῦ ἐπέφεραν στὴν πόλη καὶ στὰ τεῖχη, καθὼς καὶ τὴν πυρκαγιά ποῦ ξέσπασε μετὰ ἀπὸ λίγο στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἴσως ἐξαιτίας κάποιας δόνησης, διηγεῖται ὁ Ἀνώνυμος στὸ Τρίτο Θαῦμα τοῦ Ἁγίου (Ἔκδ. P. Lemerle, *Les plus anciennes recueils des miracles de Saint Demetrius*, Paris 1979, σ. 194, ¹⁰⁻¹⁵ καὶ σ. 195⁸⁰⁻¹⁹⁶).

2. Τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ κιονόκρανο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐπισημαίνει ὁ Καλλιγὰς στὸ βιβλίον του γιὰ τὴν Ἁγία Σοφία (*Die Hagia Sophia von Thessalonike*), ὁ.π., σ. 57. Ἐπίσης κατὰ τὸν Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 169 κ.έ., τὸ κιονόκρανο αὐτὸ εἶναι «σημεῖο πρὸς σημεῖο ὅμοιο» μὲ τὰ κιονόκρανα τῶν ὑπερώων τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει ὅτι τὰ κιονόκρανα τοῦ βορείου πετροῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀποτελοῦν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τύπου.

3. Ὁ Tafli, *Mélanges d'Archéologie et d'Épigraphie byzantines*, Paris 1913, σ. 33, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα μεταξὺ 629 καὶ 634 μ.Χ. Τὴ χρονολόγησι αὐτὴ δέχθηκε ὁ Ch. Diehl, *Les monuments chrétiens de Salonique*, σ. 65, καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Ἀθῆναι 1952, σ. 25. Ὁ P. Lemerle, *BZ* 46(1953) 356, προτείνει χρονολόγησι μεταξὺ τοῦ 620 καὶ 630 μ.Χ. Τέλος ὁ Γ. Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 158, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀνακαίνισι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὴ δεκαετία 630-640 μ.Χ.

SUMMARY

Aristotelis Mentzos, A Contribution to the Study of the Earlier Church of Hagia Sophia at Thessaloniki.

The purpose of the present paper is to collect and discuss both the published and unpublished excavation material about the earlier edifices around and below the present Church of Hagia Sophia. The existing church is built on two successive rows of foundations; the first belongs to a large Roman thermae complex, the second to an early Christian basilica of large dimensions (the excavated building measures $122 \times 53,05$ m.). The nave had five aisles, a semicircular internally and externally apse, a narthex and an «exonarthex» that gave to an atrium (Fig. 2). Related to the church are floor remnants of mosaic, opus sectile and marble plaques. The existence of two different types of floors in the narthex and the «exonarthex», suggests that the building had probably more than one phases. Although there is no architectural sculpture that could be safely related to the church, yet some pieces used in the existing church of Hagia Sophia could be related with the earlier church, such as the capitals of the ground floor and galleries, the capitals of the old propylon, as well as some screen fragments reused in the floor of the existing church. Stylistic evidence of the opus sectile floors and the architectural members attributed to the church, as well as certain characteristics in the form of the western part of the building point towards a dating between the end of the 5th and the beginning of the 6th cent. A.D. This does not exclude the hypothesis of an earlier phase. The final destruction of the church may be connected with the earthquakes of c. 620-630 A.D. and the burning down of Hagios Demetrius basilica as well.